

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ

Ἐπιμελητοῦ Α΄ Ἑδρας Λατινικῆς Φιλολογίας

ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ ΤΟΥ ΠΛΑΥΤΟΥ.

Εἶναι κοινὸς τόπος εἰς τὴν ἐπιστήμην ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἔλαβον γνῶσιν τῆς διεπούσης τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα ἠθικῆς οὐχὶ μόνον ἀμέσως, τοῦτ' ἔστιν διὰ τῶν ποικίλης φύσεως ἐπαφῶν μεταξὺ τῶν δύο λαῶν, ἀλλ' ἐπίσης ἐμμέσως καὶ δὴ καὶ διὰ τοῦ τρόπου, δι' οὗ ἡ Ῥωμαϊκὴ λογοτεχνία καὶ εἰδικώτερον ἡ κωμῶδια προέβαλλε τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐνώπιον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἀκροατηρίου. Καὶ παρ' ὅλον ὅτι, ὡς παρετήρησεν ὁ Duckworth, τὰ θεατρικὰ ἔργα τῆς Ῥωμαϊκῆς κωμῶδιας δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶν ὡς διαπραγματεύμενα ἐν συγκεκριμένον ἠθικὸν «πρόβλημα» ὑπὸ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν τῆς λέξεως οὐδὲ εἶναι ταῦτα πρωτίστως διδακτικά¹, οὐδεὶς δύνανται νὰ παραβλέψῃ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ εἰς τὸν Πλαῦτον καὶ εἰς τὸν Τερέντιον ὑπάρχουν εὐάριθμα χωρία, ἔνθα οἱ χαρακτήρες διαλέγονται, διὰ μακρῶν πολλάκις, ἐπὶ κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν θεμάτων, αἱ δὲ καταστάσεις, ἐντὸς τῶν ὁποίων οὗτοι ζοῦν, ἄπτονται ἀμέσως τῆς ἠθικῆς. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι τὰ πρόσωπα τῶν κωμῶδιῶν ἦσαν Ἑλληνας καὶ αἱ τοποθεσίαι, ἔνθα αἱ ὑποθέσεις διεδραματίζοντο, ἦσαν ὡσαύτως πόλεις ἑλληνικαὶ εἶναι ἄκρως πιθανὸν νὰ συνήρτα εἰς τὴν σκέψιν τῶν Ῥωμαίων τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον τῶν κωμῶδιῶν μὲ αὐτὸ τῆς συγχρόνου τῶν ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ μὲ τὰ διαδραματιζόμενα ἢ, τοῦλάχιστον, σχεδιαζόμενα καὶ συζητούμενα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία βεβαίως ὅτι ὁ βασικὸς σκοπὸς τῶν κωμῶδιῶν τοῦ Πλαῦτου καὶ τοῦ Τερεντίου ἦτο νὰ διασκεδάσουν τὸ Ῥωμαϊκὸν ἀκροατήριον, διότι τοῦτο ἦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς τῆς κωμῶδιας². Ἐκ παραλλήλου ὁμως γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς ἠθικῆς, ὡς αὕτη προεβάλλετο ἐπὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς σκηνῆς, ἐπόμενον εἶναι νὰ εἶχε κάποιας μορφῆς ἀποτέλεσμα ἐπὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς «bour-

1. Βλ. G.E. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy* (Princeton, 1952), σελ. 300.

2. Βλ. W. Beare, *The Roman Stage*, 3rd ed. (London, 1964), σελ. 161.

geoisie». πρὸς τὴν ὁποίαν, ὡς γνωστόν, αἱ κωμῳδίαί τοῦ Πλάτου καὶ τοῦ Τερεντίου ἀπηυθύνοντο¹.

Ὁ διερχόμενος τὰς κωμῳδίας τοῦ Πλάτου σχηματίζει εὐλόγως τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐκάστη ἐκ τούτων οὐδὲν ἄλλο περιέχει ἢ μὴ ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν ἐπίλογον τῆς κωμῳδίας *Capitini*, ἣτις προβάλλεται ὡς σαφῆς ἐξαίρεσις ἀγαθῶν προτύπων². Εἰς τὴν πραγματικότητα, ἐάν τις ἐξετάσῃ τοὺς χαρακτῆρας τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ῥωμαίου ποιητοῦ, θὰ διαπιστώσῃ ὅτι οὐδόλως εὐυπόλητοι καὶ ἠθικῶς ἄμεμπτοι εἶναι οὗτοι: Προαγωγοί, πόρνοι, δοῦλοι διαφθορεῖς ἀσκούντες τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασίν των, «*religias alicarias, miseras schoeno delibutas servolicolas sordidas, quas tibi olant stabulum statumque, sellam et sessibulum merum, quas adeo hau quisquam umquam liber tetigit neque duxit domum, servolorum sordidulorum scorta diobolaria*»³. Ὁ Συγκεραστός, δοῦλος τοῦ προαγωγῶ Ἰύκου, δίδει μίαν γραφικὴν ὄντως εἰκόνα τῶν αἰσθημάτων του καὶ τῆς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ κυρίου του ἐπικρατούσης ἀτμοσφαιράς ὑποστηρίζων ὅτι θὰ προετίμα νὰ ἐξῆ δεμένος εἰς τινὰ μύλον παρὰ νὰ ὑπηρετῇ τὸν ἄθλιον αὐτὸν προαγωγόν, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ὁποίου οἱ ἄνθρωποι διαφθείρονται καὶ πᾶν πρόσωπον δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ὑπὸ τὴν ἀπλῆν προϋπόθεσιν ὅτι διαθέτει τὸ ἀπαιτούμενον χρηματικὸν ποσόν⁴. Εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἐπικρατούσης περὶ προαγωγῶν ιδέας τὰ εἰς τὴν κωμῳδίαν *Curculio* διαλαμβανόμενα, ἐνθα προαγωγοὶ καὶ χρηματισταὶ τίθενται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου καὶ ἀμοιβαίως συγκρίνονται⁵. Εἶναι σαφῶς χαρακτηριστικὸν τὸ ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ προαγωγοὶ ἀποδέχονται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἔραστοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναγκάζεται νὰ καταφύγῃ εἰς τὸ ἔλεος τοῦ προαγωγῶ, εἶναι πλέον κατεστραμμένη⁶, ἀπλῆ δὲ καὶ μόνον ἀναφορὰ εἰς τὴν πρόσωπον ὡς παράνομον, ἀναξιόπιστον καὶ ἄθεον κάμνει τούτους νὰ ἀνα-

1. Bl. J.W. Duff, *A Literary History of Rome From the Origins to the Close of the Golden Age*, 3rd ed. (London, 1953), σελ. 30.

2. *Capit.*, στ. 1029-1035:

«Spectatores, ad pudicos mores facta haec fabula est, neque in hac ulla indigne facta sunt neque ulla amatio nec pueri suppositio nec argenti circumductio, neque ubi amans adulescens scortum liberet clam suum patrem. huius modi paucas poetae reperiunt comoedias, ubi boni meliores fiant».

3. *Poen.*, στ. 266-270.

4. *Adτόθι*, στ. 827-838· πβ. *Pseud.*, στ. 767-774.

5. *Curc.*, στ. 499 κ.εξ.

6. *Pseud.*, στ. 310-4.

γωνρίζουν ἐν αὐτῷ τὰς ποιοτικὰς ἐκεῖνας ἀποχρώσεις, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὸ ἐπάγγελμά των¹. Ὑπάρχει ἀληθῶς πολλὴ πικρία εἰς τὴν παρατήρησιν ὅτι οἱ προαγωγοὶ καὶ αἱ πόρναι ἐγένοντο πολυαριθμότεροι τῶν κατὰ τὸν θερινὸν καύσωνα ὑπαρχουσῶν μυῶν, παρὰ τὸ ἐμφανῶς χιουμοριστικὸν τοῦ ὕφους².

Οἱ προαγωγοὶ δὲν εἶναι ἡ μόνη περίπτωσις φθοροποιοῦ ἐπαγγέλματος εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Πλάτου. Αἱ γυναῖκες ἐλευθερίων ἠθῶν συνεργοῦν τὰ μέγιστα εἰς τὸ νὰ ἀπογυμνώσουν τὸν ἄνθρωπον παντὸς στοιχείου ὠραίου καὶ ὕψηλου³. Ἡ διαφθορὰ δὲν φεῖδεται οὐδὲ τῆς προβεβηκυίας ἡλικίας. Ἄνδρες πολλοὶ περιπαθῶς προσβλέπουν περὶ τὰ ἐρωτικά, ἡ δὲ ἰδιότης τῶν ὡς συζύγων καὶ γονέων πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ παρεμβάλλῃ οἰονδήποτε κώλυμα εἰς τὴν ἐρωτικὴν τῶν δραστηριότητα⁴. Εἶναι ὁμως ἐπόμενον ὅτι μία τοιαύτη τάσις δὲν δύναται νὰ ἀφήσῃ ἀσυγκινήτους τοὺς συγγενεῖς τῶν ἐρωτοπλήκτων γερόντων, οἵτινες ἐκφράζουν ἄκρως δυσμενῆ σχόλια⁵.

Ἡ διάχυτος ἀτμόσφαιρα τῆς ἀκολασίας ἐξελισσομένη εἰς περιβάλλον ἐκφυλισμοῦ καὶ οὐσιαστικῆς ἐλλείψεως χαρακτηριστικῶν προτύπων ἀρετῆς δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις πλήρους ἠθικῆς καταπτώσεως, καθὼς οἱ πάντες αἰσθάνονται νὰ τοὺς ἐγκαταλείπουν αἱ ἐλπίδες δι' ἰκανότητα ἐπιτελέσεως τοῦ καλοῦ⁶. Ὑπ' αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς καταλυτικῆς ἀτμοσφαιρας μιᾶς ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως ὁ πατὴρ ζητεῖ ἐπιμόνωσ νὰ ἐξαγορασθῇ ὁ προσβληθεὶς σύζυγος⁷ καὶ οἰαδήποτε κηλὶς ἀποχρωματίζεται εὐχερῶς ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ κόρη, ἀκόμη καὶ ἡ ποικιλοτρόπως δυσφημισθεῖσα, διαθέτει ἀξιοσέβαστον προῖκα⁸. Ἡ εἰκὼν γίνεται ἐπιζοφερωτέρα, ἐὰν δεχθῶμεν ὡς ἀληθὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Τρανίωνος λεγόμενον, βάσει τοῦ ὁποῖου ἀκόμη καὶ οἱ υἱοὶ τῶν καλῶν οἰκογενειῶν διατελοῦν ἐν εὐοχίαις, δωρίζουν ἀφειδῶς τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλευθέρου πο-

1. Αὐτόθι, στ. 974-6· ἐπὶ τῆς ἀφθονίας τῶν εἰς τοὺς προαγωγούς ἀποδιδεμένων ἐπιθέτων βλ. R u d., στ. 651-3.

2. T r u c., στ. 65-66.

3. Βλ. αὐτόθι, στ. 217-223 καὶ 572-4· T r i n., στ. 655-8.

4. Βλ. C i s t., στ. 370 κ. ἐξ. (lac.), B a c c h., στ. 1161 κ. ἐξ., M e n., στ. 130, 668-671, M e r c., στ. 544-553, S t i c h., στ. 547-8.

5. Βλ. C a s., στ. 240, M e r c., στ. 203, 305, 969-973, 984-6, A s i n. στ. 932-3, B a c c h., στ. 1207-1210, S t i c h., στ. 571-3.

6. Πβ. B a c c h., στ. 369 κ. ἐξ.

7. Αὐτόθι, στ. 866-871.

8. P e r s a, στ. 385-7.

λίτου εἰς τὰς ἐρωμένους των, δανείζονται χρήματα μὲ ὑψηλὸν τόκον καὶ ἐξαπατοῦν ἀσυστόλως¹. Εἶναι ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλλείψεως ἠθικοῦ ἔρματος τὸ ὅτι οἱ νέοι οὗτοι βοηθοῦνται εἰς τὸ ἐν ἀκολασία ζῆν ὑπὸ τῶν δούλων, οἱ ὅποιοι παίζουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Πλαύτου. Μετ' ἀκριβείας καὶ σαφηνείας περιγράφονται ὑπὸ τοῦ Περιπλεκόμενου ἅπασαι αἱ κινήσεις τοῦ δούλου Παλαιστρίωνος ἀποσκοποῦντος μετὰ ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ ἐντάσεως εἰς τὴν εὔρεσιν τοῦ καταλλήλου διὰ τὴν περίστασιν τεχνάσματος². Εἶναι γεγονός πέραν πάσης ἀμφισβήτησεως ὅτι ὁ «παντοδύναμος» δούλος διαθέτει, εἰ μὴ οὐσιαστικὰς εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἰκανότητος, τοῦλάχιστον ἀπεριόριστον αὐτοπειοίθησιν καὶ αἰσιοδοξίαν. Ἡ συγκέντρωσις χρημάτων δὲν εἶναι δ' αὐτὸν ἀνεφικτὸν τι³, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ πολυμήχανοι ἰδιότητες καὶ ἡ ἰδιότυπος ποιότης τοῦ χαρακτῆρός του καθιστᾷ τοῦτον ἰκανὸν νὰ διαφθείρῃ καὶ ἐπιδέξιον νὰ ἐξαπατᾷ⁴.

Ἐν μέσῳ τοῦ σμήνουσ τῶν πορνῶν, προαγωγῶν, τοκογλύφων καὶ ἐκφυλισμένων δούλων ἡ διασπάθησις μιᾶς περιουσίας, ὅσονδῆποτε ἀξιοσεβάστου, καθίσταται εὐχερεστάτη. Ὁ Στάσιμος, ὅταν ἐρωτᾶται ὑπὸ τοῦ Λεσβονικοῦ τί συνέβη μὲ ἐν σημαντικὸν χρηματικὸν ποσόν, τὸ ὅποιον εἶχεν ὑπὸ τὴν κατοχὴν του, ἀπαντᾷ μὲ κυνισμόν:

«Comessum, expotum; exussum: elotum in balineis,
piscator, pistor apstulit, lanii, coqui,
holitores, myropolae, aucupes: confit cito;
non hercle minus divorce distrahitur cito,
quam si tu obicias formicis papaverem»⁵.

Δὲν εἶναι ὡς ἐκ τούτου ἀξιοπεριέργον τὸ ὅτι ὁ Πλαῦτος ἐθεώρησε τὴν Ἐνδειαν θυγατέρα τῆς Τρυφῆς⁶.

Πιθανὸν νὰ ἀνέμενέ τις ὅτι τοῦλάχιστον οἱ θεοὶ θὰ κατεφρόνουν μίαν ἐκλυσιν τῶν ἠθῶν ὡς ἡ ἀνωτέρω καὶ ὁ Πλαῦτος θὰ ἐφεύδατο τῆς ἱερότητος τῶν θεῶν συμβόλων. Ἡ πραγματικότης εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὸν εὐσεβῆ πόθον τοῦ ἀναγνώστου τῶν κωμωδιῶν. Αὐτὸς οὗτος ὁ πατὴρ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων δὲν διστάζει νὰ ἐπιμηκύνῃ τὰς ὥρας τῆς νυκτός

1. M o s t., στ. 1138-1141.

2. M i l., στ. 200-215.

3. B a c c h., στ. 702-5.

4. Π β. C a s., στ. 738-9, A s i n., στ. 669-671, 687 κ. ἐξ.

5. T r i n., στ. 406-410.

6. Αἰτίθι, στ. 8-9.

πρὸς πληρεστέραν ἀπόλαυσιν τῆς ἐρωτικῆς του δραστηριότητος καὶ ἐξαιπατᾷ τὴν Ἀλκμήνην ψευδόμενος τερατωδῶς, ὅταν παρουσιάζεται εἰς αὐτὴν ὡς Ἀμφιτρῶν¹. Δὲν εἶναι ἀξιοπεριέργον ὡς ἐκ τούτου τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὀδηγοῦνται εἰς κατάστασιν παραφροσύνης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνηθικοῦ συμπεριφορᾶς τῶν θεῶν². Καὶ εἶναι ὄντως κωμικὴ ἐν τῇ τραγικότητι τῆς ἢ παρατήρησις τοῦ Ἑρμοῦ περὶ τοῦ ἀναρμόστου τῆς ὑπὸ τῶν θεῶν παραδοχῆς τῆς ἀναλήψεως εὐθυνῶν ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου διὰ θεῖα ἀτοπήματα³. Ἐκ παραλλήλου ἢ ὑπὸ τοῦ Διὸς προσφορά χεῖρὸς βοηθείας πρὸς τὴν Ἀλκμήνην δὲν φαίνεται ἄδολος, ὅσηνδῆποτε καλὴν διάθεσιν καὶ ἂν διαθέτη τις. Καὶ τοῦτο διότι οὗτος κάμνει τὸν πανοῦργον ὑπολογισμὸν - οὐχὶ ἀψυχολόγητον ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης πείρας - ὅτι ἢ πρὸς τὴν Ἀλκμήνην προσφορά ὑπηρεσίας θὰ εἶναι ἄριστον ὑπόβαθρον διὰ μελλοντικὰς ἐρωτικὰς περιπτώξεις⁴. Μετὰ τὴν ἀνεύθυνον καὶ ἐμφανῶς ἀνήθικον στάσιν τῶν θεῶν - καὶ δὴ καὶ τοῦ σημαντικωτέρου ἐκ τούτων - ποία ἀπορία θὰ ἐδικαιολογεῖτο ἐκ τῆς ἐμφανοῦς ἀσεβείας δούλου τινὸς παρατηροῦντος εἰς ἕτερον χωρίον τῶν κωμωδιῶν τοῦ Πλαύτου ὅτι πολλοὶ ἀναθέσαντες τὰς ἐλπίδας των εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐξηπατήθησαν κατ'ἐπανάληψιν⁵; Δὲν εἶναι τοῦτο εἰ μὴ ἡ λογικὴ ἀπόρροια ἀγανακτήσεως κατόπιν τῆς ἐμφανοῦς κάμψεως τῶν ἠθικῶν προτύπων, τὰ ὅποια ὑπετίθετο ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιπροσωπεύωνται ὑπὸ τῶν θεῶν, ὅσον καὶ ἂν ὁ Ὀλυμπος ἔστερετο τῆς ἐξωθεν καλῆς μαρτυρίας περὶ τὰ ἐρωτικά.

Θὰ ἦτο ἄτοπον ὄπωσδῆποτε, ἐάν τις ὑπέθετεν ὅτι ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ζοφερά εἰκὼν εἶναι ἡ μόνη ὑπάρχουσα εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Πλαύτου. Κάπου εἰς τὸ βάθος τῶν ὑποθέσεων τῶν κωμωδιῶν ἡ ζεῖδαρος αὔρα ὑψηλῶν συναισθημάτων καὶ ἀρετῶν δροσίζει τὴν ψυχὴν τοῦ μελετητοῦ καὶ ὑποδηλοῖ τὴν παρουσίαν ἐνὸς αἰσιοδόξου μηνύματος. Ἐκεῖ θὰ ἀνεγνώριζε τις τὴν νοσταλγίαν διὰ τὰ ὑψηλὰ ἦθη τῶν προγόνων, τὴν μετάνοιαν, τὴν μετριόφρονα σκέψιν καὶ τὴν ἀντίδρασιν εἰς τὴν διάχυτον ἀπόκλισιν πρὸς τρυφηλότητα⁶. Ὁ ιδεώδης τύπος τῆς γυναικὸς καὶ συζύγου ἐξαίρεται ὅλως ἰδιαίτερος⁷. Εἰς υἷόν τινα δίδονται συμβουλαὶ ἀποφυγῆς

1. Βλ. A m p h., στ. 112-5, 133-9.

2. Αὐτόθι, στ. 455 κ.ἐξ.

3. Αὐτόθι, στ. 493-5.

4. Αὐτόθι, στ. 891-2· πβ. αὐτόθι, στ. 869-70.

5. C a s., στ. 346-9.

6. Ὁ J. W. Duff, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 139, τονίζει ὅτι ἡ στάθμη ἠθικῆς τοῦ Πλαύτου εἶναι σαφῶς ἀνωτέρα αὐτῆς ἄλλων λογοτεχνῶν.

7. Βλ. S t i c h., στ. 1-46, 113-125, 135-6, M o s t., στ. 227-8, A m p h., στ. 839-844.

οίασδήποτε επαφής μετά ἀνηθίκων ἀτόμων καὶ συμμορφώσεως πρὸς τὰ ἀγαθὰ ἀρχαῖα πρότυπα, παρακινεῖται δὲ ἐνθέρμως νὰ διατηρήσῃ τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγαλουχήθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς του, πέραν τὴν ἠθικὴν κατάπτωσιν τῆς συγχρόνου τοῦ ἐποχῆς¹. Εἶναι γεγονὸς πέραν πάσης ἀμφισβητήσεως ὅτι μία ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐκδηλουμένη ἀντίθεση εἰς ἔναντι τῆς νέας ζωῆς τῆς κραιπάλης καὶ τῆς ἄνευ περιορισμῶν ἀπολαύσεως διαφαίνεται καὶ εἰς ἕτερα χωρία τῶν κωμωδιῶν τοῦ Πλάτου: Ὁ Φιλολάχης φαίνεται ὅτι εἰλικρινῶς θρηνεῖ, ἐπειδὴ ἀπώλεσε τὴν σεμνότητα καὶ τὰ ἦθη τοῦ², ὁ Μεγάδωρος ἐπιτίθεται μὲ δριμύτητα ἐναντίον τοῦ ἐθιμοῦ τῆς προικὸς³ καὶ ὁ Στάσιμος ἐκφράζει τὴν εὐχὴν ὅπως τὰ ἦθη τῆς ἀρχαίας κοινωνίας ἔχαιρον μεγαλυτέρας τιμῆς ἀντὶ τῶν ἐπικαταράτων νέων ἠθῶν, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι ἡ περιφρόνησις τοῦ ἐντίμου καὶ ἡ ἀπολαυσίς τοῦ εὐχαρίστου, ἡ ἐγκατάλειψις τῆς μάχης, ἡ προβολὴ ἀναξίων καὶ ἀνικάνων εἰς ὑψηλὰ ἀξιώματα, ἡ ἐξάρθρωσις παντὸς ἱεροῦ καὶ ὀσίου⁴.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον βεβαίως ὅτι ἡ ἐξύμνησις τοῦ παρελθόντος εἰς βάρος τοῦ παρόντος ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον εἰς τὴν λογοτεχνίαν ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὅλων τῶν λαῶν⁵. Οἱ ἄνθρωποι συνήθως βλέπουν μετὰ νοσταλγίας τὰς ἡμέρας τοῦ παρελθόντος καὶ ἐκφράζουν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἔξων κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας. Τὸ φαινόμενον εἶναι εὐνόητον ψυχολογικῶς, ἐφ' ὅσον τὸ παρελθὸν ταυτίζεται μὲ τὴν παρελθοῦσαν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἔχει ἀπαλλαγὴ τῶν δυσaréστων στοιχείων καὶ ἔχει προσλάβει τὸ ἐπιχρῖσμα τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἀγνότητος. Πέραν ὁμῶς αὐτῶν τῶν γενικοτήτων, ἡ κατακραυγὴ ἐναντίον τῆς παραβάσεως τῶν στοιχειωδῶν κανόνων τῆς ἠθικῆς εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Πλάτου ἐκτὸς τοῦ ἀναποφύκτως «γκροτέσκο» σχήματος, τὸ ὁποῖον ἡ σάτιρα πάντοτε προσδίδει εἰς τὰς καταστάσεις καὶ τὰ πρόσωπα, καὶ πέραν τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλαι αὗται αἱ κωμωδίαὶ ἀπετέλουν ἀπλὴν προσαρμογὴν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν τρόπον ζωῆς, εἰς δὲ τὴν βάσιν τῶν ἦσαν ἐπαναλήψεις τῶν ἐλληνικῶν προτύπων τῆς νέας κωμωδίας⁶, δὲν δύναται εἰ μὴ νὰ ὑποδηλοῖ ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι

1. Trin., στ. 280-312.

2. Most., στ. 133-156, 161-5.

3. Aul., στ. 478-484· πβ. αὐτόθι, στ. 504-536.

4. Trin., στ. 1028 κ.ε.

5. Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ καὶ τῆς σχετικῆς πρὸς αὐτὸ ἐπιστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν φύσιν βλ. Ν. Πετροχείλου, «Τὸ παιδαγωγικὸν ἰδεῶδες τῆς κατὰ φύσιν ἀνατροφῆς τοῦ παιδὸς εἰς τὸν Αἰμίλιον τοῦ Ρουσῶ» (Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀγωγῆς, Ἀθῆναι, 1969), σσ. 537-552, ἰδίᾳ 540-3.

6. Ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν προτύπων τοῦ Πλάτου καὶ τῶν ἰδικῶν του καινοτομιῶν βλ. H. H. Scullard, *A History of the Roman World From 753 to 146 B.C.* 3rd ed. (London, 1961), σσ. 380-2 καὶ G. Williams, *The Nature of Roman Poetry* (Oxford, 1970), σελ. 62.

οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχον παρατηρήσει τὴν ἐμφανῆ ἐπὶ τὰ χεῖρω μεταβολὴν τῶν «mores» εἰς τὴν καθ' ἡμέραν ζωὴν των. Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη ἦτο γεγονός, ὅπερ ἐδημιουργήθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς εἰσροῆς ξένων πολιτιστικῶν ρευμάτων ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν ἀναπόδραστον ἐξέλιξιν τῶν ἠθῶν μιᾶς συντηρητικῆς πόλεως, ἣτις εἶχεν ἀναλάβει τὸν ρόλον τῆς ἡγεσίας ἐπὶ παγκοσμίου κλίμακος, ἀφ' ἑτέρου. Τὸ ἀκροατήριον τῶν κωμωδιῶν τοῦ Πλαύτου ἐγνώριζε βεβαίως ὅτι τὰ συμβάντα ἐλάμβανον χώραν ἐν Ἑλλάδι¹, οἱ δρῶντες χαρακτήρες ἦσαν Ἕλληνες καὶ τὰ ἦθη ἀντικατόπτριζον τὴν εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις ὑφισταμένην κατάστασιν. Παρ' ὅλα ταῦτα, ὅτε ἠκούετο ὁ Στάσιμος κλαυθμηρίζων :

«utinam veteres hominum mores, veteres parsimoniae
potius in majore honore hic essent quam mores mali»²,

τὸ κέντρον τοῦ βάρους ἀσυναισθήτως θὰ μετετοπίζετο ἐξ Ἀθηνῶν πρὸς τὴν Ρώμην, ἐνθα οἱ «mores mali» εἶχον ἤδη κάμει τὴν καταλυτικὴν των ἐμφάνισιν.)

Λαμβάνοντες ὡς βᾶσιν τὸ αὐστηρὸν τοῦ ρωμαϊκοῦ χαρακτήρος, τὸ ὁποῖον διετήρει εἰσέτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πλαύτου τὴν φυσικὴν ἀποστροφὴν ἐνὸς γεωργικοῦ συντηρητισμοῦ³ ἔναντι μιᾶς εὐθύμου ἀντιλήψεως τῆς ζωῆς, ὡς ἐδέχετο καὶ ἀντελαμβάνετο ταύτην ἡ μενάνδρειος νοοτροπία, θὰ πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἡ ποικιλόμορφος ταπεινώσις τοῦ κυρίου ὑπὸ τοῦ δούλου του⁴ θὰ εἶχε δυσμενέστατα ἐπιηρέασει τὸ ρωμαϊκὸν ἀκροατήριον, ἀσυνήθιστον κατὰ βᾶσιν εἰς εὐθυμολογίας λεγομένας εἰς βάρος τῆς παραδεδεγμένης ἠθικῆς⁵. Εἶναι δὲ ἄκρως πιθανὸν ὅτι τὰ

1. Πβ. C a s., στ. 71.

2. T r i n., στ. 1028-9.

3. Ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς προσηλώσεως πρὸς τὴν γενέθλιον γῆν καὶ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἐδάφους τῆς βλ. C a t o, A g r. I. 1-2 καὶ V a r r o, A g r. I. 3. Ὁ D. A. K i d d, R o m a n A t t i t u d e s t o E d u c a t i o n (New Zealand, 1958), σελ. 8, ὀνομάζει τοὺς Ρωμαίους «κοινότητα ἀγροτῶν στρατιωτῶν με ἰσχυρὰν αἰσθησὴν πατριωτισμοῦ» καὶ ὁ J. C a r c o p i n o, D a i l y L i f e i n A n c i e n t R o m e (London, 1941), σελ. 131, θεωρεῖ τοὺς ὡς ἀπεχθανομένους ἐξ ἴσου τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τοὺς ξένους.

4. Βλ. P s e u d., στ. 445-8, B a c c h., στ. 735-6, 761-9, 892-8, 925-930, A m p h., στ. 199-200· πβ. M e v. Ἐπιτρ. στ. 39 κ. ἐξ.

5. Πβ. ἐν R e p. IV. 11 τὴν κατὰ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν, συχνάκις διακωμωδοῦντων Ἑλλήνας πολιτικούς, ἐπίθεσιν τοῦ Κικέρωνος, ὅστις ὑπογραμμίζει ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸν ἐν Ρώμῃ, ἐνθα οἱ πολιτικοὶ κρίνονται μόνον ὑπὸ τῶν τιμητῶν καὶ οὐχὶ ὑπὸ τῶν ποιητῶν. Εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην παράγραφον τῆς Πολιτείας του (IV. 12) ὁ Κικέρων ὑπενηθμίζει ὅτι ἡ Δωδεκάδελτος ἀπῆτει τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου δι' οἰονόηποτε ἀδόντα ἢ συνθέντα ἄσματα περιέχοντα συκοφαντίας ἢ προσβολᾶς.

αυτά συναισθήματα θά παρηκολούθουν και άλλους ἐν τῇ σκηνῇ ἀνηθίκως δρώντας χαρακτηῖρας τῶν κωμωδιῶν τοῦ Πλαύτου. Εἶναι μία δεδικοιολογημένη ὑπόθεσις ὅτι οἱ τύποι οὗτοι θά ἐπετύγχανον πλήρως εἰς τὴν κωμικὴν τῶν ἀποστολῶν μόνον ἐφ' ὅσον ἔδρων εἰς τὸ φυσικὸν περιβάλλον, τὸ ὅποιον τοὺς ἐγέννησεν ὑπὸ τὸν ἀττικὸν οὐρανόν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία βεβαίως ὅτι καὶ ἐν Ῥώμῃ τὸ ἀκροατήριον θά ἀπελάμβανε τὴν κωμικὴν πλευρὰν τῶν κωμωδιῶν. Δὲν δύναμαι ὁμως νὰ θεωρήσω ὡς πιθανόν ὅτι τὰ πάντα ἐτελείωνον μετὰ τὴν παράστασιν. Ἄνευ ἠθικῆς ἐξελιξέως θεωρουμένης ὑπὸ τὴν πλέον συντηρητικὴν τῆς ἔννοιαν πιστεύω ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἀνακούφισις ψυχῆς διὰ τὸν ἀγρότην καὶ στρατιώτην τοῦ Λατίου. Αἱ παραβάσεις τῆς ἠθικῆς δὲν ἠδύναντο νὰ εἶναι τόσον κωμικαὶ δι' αὐτόν, διὰ τὸν ἀπλουστάτον λόγον ὅτι ἦσαν ἀνήθικοι. Καὶ ἡ ἠθικὴ, ἀκόμη καὶ διὰ τὸν Ῥωμαῖον παραβάτην αὐτῆς, ἦτο στοιχεῖον *sine qua non*¹. Ὑπὸ τὴν μονότονον φωνὴν τῆς ὁμίλει ἡ αὐστηρά διάθεσις τῶν προγόνων, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν δημιουργοὶ τῆς «*prosentia*» καὶ τῆς «*gravitas*», καί, ὅσαιδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρχον ὑποψαίαι, προφανῶς ἐξῶθεν ἐμφυτευθεῖσαι, περὶ τοῦ ἀνυποφόρου συντηρητισμοῦ τῶν, αἱ σκιαὶ τῶν ἠδύναντο ἀκόμη νὰ ὑπολογίζουσι εἰς τὸ ὅτι ἡ γνώμη τῶν θά ἦτο σεβαστὴ εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν, οἱ ὅποιοι ἐκλυδωνίζοντο ὑπὸ τὴν πίεσιν ποικίλων πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων. Δεῖγμα τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν εἶναι αἱ κωμωδίαι τοῦ Πλαύτου καὶ οἱ κωμικοὶ, ἀλλὰ ἐπικινδύνως ἀνήθικοι - πρέπει νὰ συμπεράνωμεν - διὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν νοοτροπίαν χαρακτηῖρές του.

Ἡ υἰοθέτησις τῆς θέσεως ὅτι τὸ Ῥωμαϊκὸν ἀκροατήριον ἀσφαλῶς ἠσθάνετο ὄχλησιν ἐκ τῆς καταπτώσεως τῶν ἠθῶν εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Πλαύτου δυνατὸν νὰ συναντήσῃ τὴν παρατήρησιν ὅτι θεωροῦμεν τὴν κωμωδίαν ὑπὸ λιαν σοβαρὸν πρῖσμα, ὅτι ἀγνοοῦμεν ἢ παραβλέπομεν τὴν ἀποστολὴν τῆς κωμωδίας καὶ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅλα αὐτὰ δὲν ἦσαν εἰ μὴ στοιχεῖα ἀποβλέποντα εἰς δημιουργίαν κωμικῶν ἀποτελεσμάτων καὶ παραγωγὴν ἀφθόνου ἰλαρότητος εἰς τὸ θέατρον². Τὸ θέμα ἀπαιτεῖται, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅπως ἐξετασθῇ ἀπὸ δύο πλευράς: Ἡ πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀληθῆ σκοπὸν, τὸν ὅποιον εἶχεν ὁ Πλαῦτος, ὅτε παρουσιάσῃ τοὺς Ἕλληνας, καθ' ὃν τρόπον παρουσίασε τοὺτους, καὶ εἰς τὰ πιθανὰ ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων ψυχολογικὰ ἀποτελέσματα τῆς ὑπ' αὐτὸ τὸ πρῖσμα πα-

1. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Τερέντιον, ὅστις ἐμφανίζεται περισσότερο ἐν αἰσθητικῶς ἐπὶ τῶν ἠθικῶν προβλημάτων, ὁ Πλαῦτος ὑποστηρίζει τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀρχαίας Ῥωμαϊκῆς ἠθικῆς· βλ. P. Grimal, *The Civilization of Rome* (London, 1963), σελ. 194.

2. Ἡ ἄποψις τοῦ J. Higginbotham, *Greek and Latin Literature* (London, 1969), σελ. 218, ὅτι «μία φάρσα ἐπιτυγχάνει, ἐφ' ὅσον συνεχῶς ἐγγεῖρει τὸν γέλωτα», εἶναι ἀσφαλῶς πέραν πάσης ἀμφισβητήσεως.

ρουσιάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἀσχέτως τοῦ ἂν ἐξεπληροῦτο διὰ τούτων ὁ σκοπὸς τοῦ Ῥωμαίου κωμωδιογράφου. Καὶ ἡ δευτέρα εἶναι περισσώτερον γενική: Τὶ ἐνδεχομένως παραμένει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκροατηρίου μετὰ τὴν παράστασιν μιᾶς κωμωδίας;

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον θέμα, ἔχει ὀρθῶς παρατηρηθῆ ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι ὁ Πλαῦτος καὶ ὁ Τερέντιος ἐμιμήθησαν ἑλληνικὰς κωμωδίας τοῦ αὐτοῦ ρεπερτορίου - τῆς Νέας Κωμωδίας δῆλον ὅτι - τὰ ἔργα των παρουσιάζουν σημαντικὰς διαφοράς, διότι ὁ Τερέντιος παρουσιάζεται περισσώτερον εὐαίσθητος εἰς ἠθικὰ προβλήματα, ἐνῶ ὁ Πλαῦτος ὑπεραμύνεται τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀνάγκης ἀπορρίψεως ὄλων τῶν πειρασμῶν τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς¹. Εἶναι βεβαίως εὐνόητον ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι ἡ εἰς τὰς κωμωδίας τοῦ Πλαῦτου ἐπικρατοῦσα ἀτμόσφαιρα εἶναι ἡ μιᾶς ἐκ βάρθρων ἐκφυλισθείσης κοινωνίας, δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Πλαῦτος εἶχεν εἰς πᾶσαν περίπτωσιν τὴν πρόθεσιν νὰ δώσῃ εἰς τοὺς Ῥωμαίους θεατὰς αὐτὴν εἰδικῶς τὴν εἰκόνα τοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ῥωμαῖος κωμικὸς ποιητὴς προσήρμοσε τὰ ἑλληνικὰ του πρότυπα πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς καὶ τὴν ρωμαϊκὴν πραγματικότητα. Ὑπεστηρίχθη ἐπισημονικῶς ὅτι οὗτος ἔπαιξε σημαίνοντα ρόλον ὡς μέλος τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀνθελληνικοῦ κόμματος². Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πλαῦτος ὑπῆρξεν ἔνθερμος ὑποστηρικτῆς τοῦ «*mos majorum*»³, ἡ δὲ κατὰπτωσις τῶν ἠθῶν ἦτο τόσον συνδεδεμένη μὲ τοὺς Ἑλληνας εἰς τὰς κωμωδίας του⁴, καθιστᾷ πιθανὸν τὸ ὅτι, ἂν μὴ τι ἄλλο, τοῦλάχιστον ἀσυνειδήτως - ἂν μὴ καὶ ὡς ἐστρατευμένος - ὑπῆρέτησε διὰ τοῦ ἔργου του τοὺς σκοποὺς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἐπετέθησαν κατὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως ὡς ὑπευθύνου διὰ τὴν κατὰπτωσιν τῶν ἠθῶν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ πρόθεσις του δὲν ἦτο εἰς πᾶσαν περίπτωσιν νὰ καταφέρῃ ράπισμα κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐφ' ὅσον πλεῖστα χωρία τοῦ κειμένου του θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀπαιτήσεων τῆς σατίρας καὶ τοῦ χαριτολογήματος, φαίνεται ὡς ἐξόχως πιθανὸν ὅτι ἡ περὶ τῶν Ἑλλήνων γνώσις, τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς προσέφερον εἰς τὸ ἀκροατήριόν του, εἶχε σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ρωμαϊκῶν διαθέσεων ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ σκέψεως. Εἶναι ὄντως λίαν ἀμφίβολον κατὰ πόσον τὸ ρωμαϊκὸν κοινὸν θὰ ἦτο εἰς

1. Βλ. P. Grimal, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 194.

2. Βλ. Κ. Ἡλιοπούλου, Ἡ πολιτικὴ τῆς Ῥώμης εἰς τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἔθνικὴ συνείδησις αὐτῶν (Ἀθήναι, 1974), σελ. 36.

3. Πβ. σσ. 871-2.

4. Βλ. σελ. 878.

θέσιν να ἐκτιμῆση εἰς ὄλον του τὸ πλάτος τὸ χιοῦμορ τοῦ Ρωμαίου ποιη-
 τοῦ, καθ' ὄν τρόπον οὗτος τὸ προσέφερεν, ἐὰν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ πλειο-
 νότης ἦσαν πρακτικὰ πνεύματα ἀπεχθανόμενα τὰς θεωρητικὰς ἀναζητή-
 σεις καὶ ὀπωσδήποτε καχύποπτα διὰ τὰς ξένας ἐπιδράσεις. Θὰ πρέπει νὰ
 ἐκληφθῆ ὡς ἄκρως πιθανὸν τὸ ὅτι οὗτοι μετέφερον τὸν γέλωτά των διὰ
 τὰ ἐπὶ τῆς σκηνῆς παθήματα τῶν Ἑλλήνων εἰς δυσμένειαν τοῦλάχιστον,
 ὅταν ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῶν κατὰ τὰς καθ' ἡμέραν συναλλαγὰς
 των. Τὸ λεξιλόγιόν των ἐπλουτίσθη διὰ λέξεων ὡς «congraeor» καὶ «per-
 graeor»¹, αἱ ὁποῖα κατεδείκνουν ὁποῖα βαθεῖα σχέσις ὑπῆρχε μεταξὺ
 τῶν Ἑλλήνων ὡς λαοῦ καὶ τῆς τρυφῆς καὶ ἠθικῆς καταπτώσεως ὡς στοι-
 χεῖων τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς. Ἐὰν ἐτίθετο ἐνδεχομένης ἡ ἐρώτησις «ποῖος
 ὁ ὑπεύθυνος» διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν νέων ἠθῶν, οἱ Ρωμαῖοι δὲν θὰ εὐρί-
 σκοντο εἰς οἰανδήποτε δυσχέρειαν νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν ἔνοχον εἰς τὸ
 πρόσωπον τῶν Ἑλλήνων. Τὸ πόσον βαθεῖα ἦσαν αἱ ρίζαι μιᾶς τοιαύτης
 προκαταλήψεως ἐξετάζω εἰς ἄλλην ἐργασίαν μου². Εἶναι ἀρκετὸν νὰ το-
 νίσω ἐνταῦθα ὅτι ἡ πλειονότης τῶν Ρωμαίων θεατῶν δὲν φαίνεται ὅτι θὰ
 εἶχε δυνηθῆ νὰ προχωρήσῃ πέραν τοῦ ἐπὶ τῆς σκηνῆς διδομένου, ἐν ἄλ-
 λοις λόγοις εἶναι θεώρημα πρὸς ἐξέτασιν κατὰ πόσον ὁ ἄπλοος Ρωμαῖος
 θὰ εἶχε κάμει τὴν σκέψιν μιᾶς ἀναποφεύκτου ἐπικρατήσεως τοῦ κακοῦ
 εἰς μίαν ταχύτατα ἐκπολιτιζομένην κοινωνίαν, ὡς ἦτο ἡ ρωμαϊκὴ τῶν χρό-
 νων τοῦ Πλαύτου. Ἐὰν πέραν τοῦ γέλωτος καὶ τῆς διακωμωδῆσεως χαρα-
 κτήρων καὶ καταστάσεων οἱ Ρωμαῖοι κινδύντες μελαγχολικῶς τὴν κεφα-
 λὴν διὰ τὴν κατάπτωσιν τῆς κοινωνίας των ἀπειροῶντο σοβαρωτέραν
 ἔρευναν περὶ τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς των καὶ τῶν φορέων
 του, εἶναι ἐπόμενον ὅτι θὰ εἶχον ἔμπροσθέν των ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν χώραν
 των, ὡς αὕτη ἀνεφέρετο ὑπὸ τῆς ἀρχαίας των παραδόσεως - γεωργικὴ καὶ
 εὐσεβῆς, πολεμικὴ καὶ συντηρητικὴ, ἠθικὴ καὶ δὺσπιστος πρὸς νέα κη-
 ρύγματα - καὶ μετεπλάσθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν σειρήνων τοῦ ἐκπολι-
 τισμοῦ καὶ τῆς προόδου, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοὺς πιθανοὺς ὑπευθύνους διὰ τὴν
 μεταβολὴν ταύτην. Ποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῆ ὅτι ἡ μεταβολὴ ἦτο περὶ
 αὐτῶν; Ἦτο φανερόν ὅτι οὗτοι τὴν ἠσθάνοντο, τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀνθίσταν-
 το εἰς τὴν «φθοροποιόν» τῆς ἐπίδρασιν, ἄλλοι εἶχον μερικῶς ἢ ὀλικῶς
 ὑποχωρήσει. Οἱ φορεῖς τοῦ κακοῦ ἐξ ἄλλου ἦσαν φανεροὶ ἐπὶ τῆς σκηνῆς,
 ἐνθα τὸ κακὸν ἔκαμνε τὴν κωμικὴν του ἐμφάνισιν προσφέρον τὸν γέλω-

1. Βλ. Β a c c h., στ. 743, Μ o s t., στ. 22· ἐπὶ τῆς χρήσεως τῶν «pergraeari» καὶ
 «Graeca fide mercari» βλ. T. J. Haarhoff, *The stranger at the Gate* (Oxford,
 1948), σελ. 204.

2. Νικ. Κ. Πετροχείλου, *Roman Attitudes to the Greeks* (Ἀθῆναι,
 1974), passim.

τα, ἀλλὰ καὶ σκέψεις. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ παρακολούθησις τοῦ διαλόγου μεταξύ Γρουμίωνος καὶ Τρανίωνος¹, ἐνθα τὸ θέμα τῆς τρυφῆς ἀντιμετωπίζεται κατὰ δύο διαφόρους τρόπους. Ὁ Γρουμίον ἐπιτίθεται μὲ βιαιότητα κατὰ τοῦ Τρανίωνος, διότι εἶναι μέθυστος, σπάταλος, ἀκόλαστος (*pergraeatur*), ἀγοράζει κορασιδὰς καὶ τὰς ἐλευθερῶναι, τρέφει παρασίτους. Καὶ ὁ Τρανίων ἀντεπιτίθεται διὰ τῶν λόγων «*germana inlunies, rusticus, hircus, hara suis, caeno κοπρῶν commixte*»². Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι αἱ κατηγορίαι τοῦ Γρουμίωνος κατὰ τοῦ Τρανίωνος ἀπηχοῦν τὰς ἀπόψεις τοῦ συντηρητικοῦ στοιχείου ἐν Ρώμῃ, τὸ ὅποσον θὰ ἦτο ἀσφαλῶς λίαν δυσηρεστημένον μὲ τὴν τάσιν τοῦ ἐν ἄσωτία καὶ κραιπάλῃ ζῆν. Εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ἡ κοινωνικὴ μεταβολή, ἡ ὅποια ποικιλοτρόπως συνεδέετο μὲ τὴν εἰσορὴν τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ρώμην, θὰ ἦτο ἰδιαιτέρως ἀπεχθῆς εἰς ἐκεῖνους ἰδιαιτάτα ἐκ τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι εἶχον εὐαισθησίαν εἰς θέματα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν διατήρησιν τοῦ «*mos maiorum*». Ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν δὲν ἀφήνει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι οἱ συντηρητικοὶ οὗτοι Ρωμαῖοι ἀπετέλουν τὴν πλειονότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀκροατηρίου. Ἄρκει νὰ ὑπομνησθῇ ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος, κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν ἐξῴθεν πολιτιστικῶν εἰσορῶν καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ μορφή τοῦ συντηρητισμοῦ³, ἂν καὶ δυσάρεστος εἰς τοὺς εὐγενεῖς⁴, ἦτο ἰδιαιτέρως συμπαθῆς εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λαὸν ἐν τῷ συνόλῳ του λόγῳ τῆς πεισμονῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς πᾶσαν ἐπίδειξιν καὶ ἀλαζονείαν⁵. Ἐπιπροσθέτως ἀνεγνωρίζετο οὗτος ὡς εὐθὺς ἀνὴρ, σόφρων καὶ ὁπαδὸς τοῦ καταπιεζομένου καὶ τοῦ ἄθῳου⁶. Ὁφείλομεν ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν ὡς μᾶλλον πιθανὸν ὅτι τὸ ἀκροατήριον τοῦ Πλαύτου, συντηρητικὸν ἐκ παραδόσεως μᾶλλον παρὰ ἐκ συμφωνίας πρὸς τὸν τρόπον τῆς ζωῆς, τὸν ὅποσον πράγματι διῆγε μετὰ τὰς ξένας ἐπιδράσεις καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πόλεως εἰς κοσμοκράτειραν δύναμιν, θὰ ἔκλινε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρὸς ἀποδοχὴν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Γρουμίωνος. Διὰ τοὺς

1. *Most.*, στ. 15-83.

2. Αὐτόθι, στ. 40-41.

3. Τὴν καθολικὴν σχεδὸν γνώμην περὶ ἐχθρικής στάσεως τοῦ Κάτωνος ἐναντι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀνασκευάζω εἰς τὴν διδακτορικὴν μου διατριβὴν *Roman Attitudes to the Greeks*, σσ. 166-170· πβ. D. Kienast, *Cato der Zensor* (Heidelberg, 1954), σσ. 101-116.

4. *Liv.* XXXIX. 40. 9.

5. Βλ. *Hor.*, *Odes* II. 15. 11.

6. *Cic.*, *Div. in Caec.* 20. 66· *Verg.*, *Aen.* VIII. 670· *Gell.* N. A. XVII. 9. 1· βλ. ὁσαύτως M. M. Sullivan, *Roman Tradition and Greek Influence* (Diss. microf., New York, 1954), σελ. 74.

σκεπτομένους κατ'αὐτὸν τὸν τρόπον Ῥωμαίους ὑπογραμμίζεται ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς σκηνῆς δρώμενα λαμβάνουν χώραν ἐν Ἑλλάδι¹. Ὁ Στίχος δηλοῖ ὅτι τὸ ἀκροατήριον δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπλήττεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δούλοι εἶχον τὰς ἐρωτικές τῶν δραστηριότητος καὶ τὰ συμπόσια τῶν ὡς οἱ ἐλεύθεροι, διότι πάντα ταῦτα ἐπετρέποντο εἰς τὰς Ἀθήνας². Ἐκ παραλλήλου εἰς τὸν πρόλογον τῆς Casina ὑπογραμμίζεται ὅτι, ἂν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ περιέργον τὸ ὅτι γάμοι δούλων λαμβάνουν χώραν ἐπὶ τῆς σκη- νῆς, πρέπει ὅμως νὰ ληφθῇ ὑπ'ὄψιν ὅτι πάντα ταῦτα λαμβάνουν χώραν εἰς Ἑλλάδα, Καρχηδόνα καὶ Ἀπουλίαν, ἔνθα «maioresque opere ibi serviles purtiae quam liberales etiam curari solent»³. Ἡ εἰκὼν περὶ Ἑλλήνων ἀσφα- λῶς ἐμπλουτίζεται διὰ τῆς κωμικῆς προβολῆς τῶν δῆθεν φιλοσόφων, ἡ λεπτομερῆς περιγραφή τῶν ὁποίων προκαλεῖ τὸν γέλωτα καὶ ἐξοργίζει:

«tum isti Graeci palliati, capite operto qui ambulant,
qui incedunt suffarcinati cum libris, cum sportulis,
constant, conferunt sermones inter sese drapetae,
obstant, obsistunt, incedunt cum suis sentiitiis,
quos semper videas bibentes esse in thermipolio,
ubi quid subripiuere ...»⁴.

Συνοψίζων τὰ περὶ τοῦ ἀληθοῦς σκοποῦ τοῦ Πλαύτου καὶ τῶν ψυ- χολογικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς παρουσιάσεως τῶν κωμωδιῶν αὐτοῦ ἐνώ- πιον τοῦ ρωμαϊκοῦ κοινοῦ θὰ παρετήρουν ὅτι, ὡς ἐσημείωσα καὶ ἄλ- λου, δὲν εἶναι πιθανὸν τὸ ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι εἶδον τὰς κωμωδίας τοῦ ποιητοῦ τῶν μὲ μεγάλην ἠθικὴν ἀγανάκτησιν⁵ καὶ εἶναι ὅπωςδῆποτε ἀμφίβολον ἔάν ὁ Πλαῦτος ἐπεθύμει, τοῦλάχιστον εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, νὰ ἐμφυση- σῇ ἀνθελληνικά αἰσθήματα εἰς τὸ ἀκροατήριόν του. Εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι ὁ ἀπώτερος ἠθικὸς σκοπός, πρὸς τὸν ὅποιον ἀπέβλεπεν ὁ Ῥωμαῖος ποιητής, ἦτο οὐχὶ μόνον ἡ διακωμώδησις καταστάσεων καὶ ἀντιλήψεων, ἀλλὰ καὶ τὸ ἠθικὸν δίδαγμα κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τοῦ «mos majorum». Καὶ κατὰ τὴν πορείαν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ θεωρούμενοι ὡς ὑπεύθυνοι τῆς παρεκκλίσεως ἀναποφεύκτως ἀπεκαλύπτοντο εἰς τὴν ρωμαϊκὴν συνεί- δησιν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεῦτερον θέμα, τοῦτ'ἔστιν τί ἀπομένει εἰς τὸ ἀκρο-

1. Βλ. W. M. Lindsay, *G. Macci Plauti - Captivi* (Oxford, 1930), σελ. 6.

2. Stich., στ. 446-8.

3. Cas., στ. 73-4.

4. Curc., στ. 288-293.

5. Βλ. Νικ. Κ. Πετροχείλου, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 75.

ατήριον μετὰ τὴν παράστασιν μιᾶς κωμῳδίας, κλίνω νὰ συμφωνήσω μετὰ τῶν νομιζόντων ὅτι ἡ κωμῳδία πάντοτε διδάσκει κατὰ καλύτερον τρόπον ὅτι μέλλει νὰ διδαχθῆ διὰ τοῦ θεατρικοῦ λόγου. Δὲν εἶναι ἀνάγκη ἀσφαλῶς νὰ χρησιμοποιήσωμεν σοβαρὸν ἔνδυμα, ὅταν ἐπιθυμῶμεν νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ σοβαρῶν πραγμάτων. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἰσάγει συγχρόνους ἀπαιτήσεις εἰς τὸ ἀρχαῖον θέατρον, ἀλλὰ βασίζεται ἐπὶ ὠρισμένων ψυχολογικῶν στοιχείων κατ'ἀνάγκην κοινῶν εἰς τὴν συναισθηματικὴν πεῖραν ὅλων τῶν λαῶν κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν αἰώνων. Ἀληθῶς πιστεύω ὅτι τόσον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὅσον καὶ οἰοσδήποτε ἐκ τῶν συγχρόνων λαῶν, παρ'ὅσον ὅτι οὗτοι ὀφείλουσαν πολλά εἰς τὴν ἰδιαιτέραν τῶν παράδοσιν καὶ μόρφωσιν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορικὴν τῶν ἐξέλιξιν, δὲν διαφέρουν κατὰ βάσιν ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως. Ὡς ἐκ τούτου μία καταλλήλως συνθεθεῖσα καὶ ἐπὶ σκηνῆς διδαχθεῖσα κωμῳδία - εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν - δυνατὸν οὐχὶ μόνον νὰ ἐντυπωσιάσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ προβληματίσῃ βαθύτατα. Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα εἰκὼν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων π. χ. ¹, ἂν καὶ ἐξόχως κωμικὴ καὶ σατιρίζουσα μίαν συγκεκριμένην κατηγορίαν ἀνθρώπων, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶχε - μακροπροθέσμως τοῦλάχιστον - ἐκκληροθῆ ὑπὸ ἄκρωσ τοσοῦτον πρῖσμα ἐκ μέρους τῶν Ῥωμαίων. Μία μαρτυρία ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι διειτρήσαν τὴν ἔννοιαν μιᾶς παρομοίας ἐν τινι μέτρῳ εἰκόνας Ἑλλήνων φιλοσόφων εἶναι ὁ Αὐλὸς Γέλλιος, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὀμιλῶν περὶ τοῦ Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου ὅτι οὗτος, ἂν καὶ εἶχεν ἔλλειψιν πολλῶν πραγμάτων, οὐδὲν ἐπεθύμει καὶ τοῦτο ἦτο εἰς θεμελιώδη ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς σοφιστείας ἐκεῖνων, οἱ ὁποῖοι προσεπειοῦντο τοὺς φιλοσόφους καὶ ἐπινοοῦντες ματαιὰς σκιάς λέξων ἐδήλουσαν ὅτι οὐδὲν εἶχον ἀνάγκην καὶ οὐδὲν ἐπεθύμουν, ἐνθ' συνεχῶς ἐφλέγοντο ὑπὸ τοῦ ἀποκτᾶν, τοῦ στερεῖσθαι καὶ τοῦ ἐπιθυμεῖν ².

Ἐν κατακλείδι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ κόσμος τῆς Ἀνατολῆς, πλήρης μυστηρίου καὶ θεληγῆτρων, ἀσφαλῶς ἀπετέλεσε τὸ ὑπόβαθρον, ὅποθεν, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἀντίληψιν, φυσικῶς ἐξεπήγαγεν ὁ κόσμος τῆς τρυφῆς καὶ ἠθικῆς καταπτώσεως ³, ὁ ὁποῖος ἀνάγλυφος προεβάλλετο εἰς τὰς κωμῳδίας τοῦ Πλαύτου. Οὕτω τὰ «Babylonica et peristroma tonsilia et tappetia», ὡς καὶ αἱ «fidicinae, tibicinae, sambucaee», «forma exi-

1. Βλ. σελ. 878.

2. Gell., N. A. XIII. 24. 1.

3. Τὸ θέμα τοῦτο ἐρευνᾷ ἐν ἐκτάσει εἰς τὰ κείμενα τῶν Λατίνων καὶ Ἑλλήνων συγγραφέων ἐν τῇ ἀνωτέρῳ μνημονευθείσῃ διδακτορικῇ μου ἐργασίᾳ καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ κεφάλαιον «Τρυφῆ καὶ ἠθικὴ κατὰπτωσις», σσ. 69-87.

mia»¹ είναι μέρος μόνον τῶν τερπνῶν προϊόντων τῆς Ἐνατολῆς, ἔνθα οἱ ἄνθρωποι ἀπολαμβάνουν τὴν ζωὴν τῶν. Ἐκ παραλλήλου τὸ ρωμαϊκὸν ἀκροατήριον ἀπέκτα πρόσθετον περὶ Ἑλλήνων εἰκόνα διὰ τῆς παρουσιάσεως πόλεων τινῶν ἑλληνικῶν, ὡς ἡ Ἐπίδαμος, ὅπου ὑπετίθετο ὅτι ὑπῆρχον «*voluptarii atque potatores maxumi*», «*syccophantae et palpatores plurumi*» καὶ «*meretrices mulieres*» καὶ ὅπου «*nemo ferme huc sine damno devortitur*»². Μέχρι ποίου σημείου ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, καίτοι σατιρίζουσα καὶ εἰς γέλωτα προκαλοῦσα, ἐθεωρεῖτο ἐπιβλαβὴς διὰ τὰ ρωμαϊκὰ δεδομένα, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὅταν ἡ «*fabula togata*» ἀντικατέστησε τὴν «*fabula palliata*»³ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τερεντίου, ὠρισμένοι ἀπαράδεκτοι διὰ τοὺς Ρωμαίους καταστάσεις, ὡς αὕτη τοῦ δούλου ἀποδεικνυομένου εὐστροφωτέρου ἢ ὁ κύριός του διὰ τῆς χρήσεως δόλου καὶ ἀπάτης, δὲν ἐπετρέποντο ὑπὸ τῆς μετὰ ρωμαϊκοῦ ἐνδύματος κωμωδίας⁴. Ἐκ παραλλήλου συγκεκριμένοι χαρακτήρες, ὡς ὁ τοῦ δουλεμπόρου καὶ τοῦ παρασίτου, ἂν καὶ συχνότατα ἐμφανίζονται εἰς τὴν «*palliata*», ἀναφέρονται μόνον εἰς τὰ ἀποσπάσματα τῆς «*togata*»⁵, γεγονός τὸ ὅποιον εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ὑποδηλοῖ ὅτι κωμικοί τινες χαρακτήρες τῆς «*palliata*» δυνατόν νὰ μὴ ἐθεωροῦντο ὡς ἀπολύτως ἀβλαβεῖς.)

Summary

There is no evidence to suppose that the Romans of Plautus' day viewed the stage presentation of the Greek scene with any great moral indignation, and it is in fact fairly doubtful whether Plautus aimed -at least in every case- at creating anti-hellenic sentiments in his audience. Nevertheless, it is very probable that the remote moral purpose of his plays was not only the ridiculing of certain situations and ways of thought, but also to give a moral lesson in accordance with the expectations of «*mores maiorum*». Inevitably in proceeding towards this particular aim Plautus helped to disclose the baseness of all those dramatic types thought to be responsible for moral decline in Rome.

1. Stich., στ. 378 -381.

2. Men., στ. 259-264.

3. Διὰ τὰ ὀνόματα ταῦτα βλ. M. Hammond, *Miles Gloriosus* (Cambridge, Mass., 1970), σελ. 11.

4. Βλ. Don., *Ad Eun.* 57· G. E. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, σελ. 68 κ.ἑξ.

5. Πβ. Titinius 45, Afranius 367, Atta 24 (Ribbeck).